दृष्टे राजनि० । २इन्द्रियपञ्चकरूपरक्षकयुक्ते च ।

पञ्चरत्न न० पञ्चगुणितं रत्नम् । पञ्चविधे १रत्नभेदे तच्च नानाविधम् "नीलकं वज्रकं चेति पद्मरागश्च मौक्तिकम् । प्रवालं चेति विज्ञेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः" विधानपा० "सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्त्तं प्रवालकम् । रत्नपञ्चकमाख्यातम्" हेमा०ब्र० "कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्वदर्शिभिः । अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत्" हेमा०दा० । पञ्च रत्नानीव उपदेशकत्वात् यत्र । २नीतिगर्भकवितापञ्चके "नागः पोतस्तथा वैद्यं क्षान्तिः शक्यो यथाक्रमम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं विदुषापि सुदुर्लभम्" काव्यसं० । नाग इत्यादिना एकैकपद्यस्य आद्यपदेन सूचितकवितापञ्चकं च ग्राह्यम् । तानि च पद्यानि प्रागेव काव्यसंग्रहे दृश्यानि । ३पञ्चचूडदेवगृहभेदे न० ।

पञ्चरश्मि पु० पञ्च पञ्चवर्णा रश्मयोऽस्य । पिङ्गलादिपञ्चवर्णरश्मिके सूर्य्ये तस्य तथात्वम् निर्णीतं छा०उ० यथा "अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः । तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मयः उभौ लोकौ गच्छतीमुं चामुं चामुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः" उप० "अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्ड्रकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात् सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्तास्तैताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्य्यम् । सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाल्पेन सम्पर्कात् पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यम् । तदेव वातभूयस्त्वान्नीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लम् । कफेन समतायां पित्तम् शोणितबाहुल्येन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्णविकारा अन्वेष्टव्याः । कथं भवन्तीति श्रुतिस्त्वाहादित्यसम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा इति । कथमसौ वा आदित्यः पिङ्गलो वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मं नाडीभिः कथं सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह तत्तत्र यथा लोके महान् विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ गच्छतीमं च सन्निहितममुं च विप्रकृष्टं दूरस्थमेवं यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्टः । एवमेवैता आदित्याः महापथा यथा गच्छन्ति तथोभयत्रादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुं चादित्यमण्डलमिमं च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः यथा महापथः । कथममुष्मादादित्यमण्डलात् प्रतायन्ते सन्तता भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथोक्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः सन्तानभूताः सत्यस्तेऽमुष्मिन् रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्ते इत्युच्यन्ते" भा० । "रसेनान्नस्येति शेषः तदाकारा इति तच्छब्दोऽन्नरसविषयः । शुक्लस्येत्यादिषु षष्ठी पूर्ववत् । श्रुताविति शब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः । कथं पुनरन्नरसस्य पिङ्गलादिविचित्रो वर्णविशेषः सिध्यतीत्याशङ्क्याह सौरेणेति वातपित्ताख्यं सौरं तेजः । तेन पाकोऽशितस्य च जायते । तेनाभिनिर्वृत्तेनाल्पेन कफेन सम्पर्कात् तदेव पित्ताख्यं सौरं तेजो भवति पिङ्गलम् । तेन सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनां च जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव च पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन प्रभूतेन वातेन सम्बन्धात्तद्भूयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनां च जायते नैल्यमित्याह तदेवेति । प्रकृतमेव पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकवशादभिनिर्वृत्तकफस्य स्वसम्बन्धिनो भूयस्त्वाद्भवति शुक्लं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनां च शौक्ल्यं भवतीत्याह तदेव चेति । उक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन कफेन तदभिनिर्वृत्तस्यैव वातस्य समतायां तदेव तेजस्तत्सम्बन्धि पीतं जायते । तत्सम्बन्धाच्चान्नरसस्य च नाडीनां च पीतत्वं भवतीत्याह कफेनेति । यदा तु यथोक्तपाकाभिनिष्पन्नं शोणितं बहुलं भवति तदा तस्य नाडीनां च लौहित्यं भवतीत्याह शोणितेति । पक्षान्तरमाह वैद्यकाद्वेति । अन्वेषणप्रकारमाह कथमिति । नाभेरूर्द्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते । तेजः सौरं पित्तमित्युच्यते । तच्चान्नरसस्य धात्वन्तरसहकारिवशाद्वर्णविशेषे कारणमाशयगतं पीतं रञ्जकं रसरञ्जनादित्यादिवचनादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्येत्याद्या श्रुतिरित्याशङ्क्याह श्रुतिस्त्विति । उक्तमर्थ-